

ХУФИЁНА ИҚТИСОДИЁТ ШАРОИТИДА БЮДЖЕТ НАЗОРАТИНИНГ ТИЗИМЛИ ТАҲЛИЛИ

Қурбонов Муҳиддин Абдуллаевич

*Ўзбекистон Республикаси Солиқ қўмитаси хузуридаги Фискал институти
“Солиқлар ва солиққа тортиш” кафедраси доценти (PhD)*

Аннотация: Бюджет ва бюджет назорати ташкилот раҳбарияти томонидан мақсадларни белгилашни ва ташкилотда режалаштирилган умумий тадбирларни самарали ифодалаш учун асос бўлиб хизмат қиладиган жараённи лойиҳалашни ўз ичига олади. Ушбу режалаштирилган тадбирларнинг молиявий нуқтаи назардан миқдорини аниқлаш бюджетлаштириш, исталган натижани кафолатлашнинг самарали механизмини яратиш эса бюджет назорати деб номланади. Шунинг учун ушбу тадқиқот ҳукуматга қарашли ташкилотларда бюджетлаштириш ва бюджет назоратини тизимли кўриб чиқишга интилади ва юқорида айтилганларнинг муҳимлигини ҳисобга олган ҳолда, бюджетдан молиялаштириладиган муассасаларда бюджет интизомини мустаҳкамлашга эътибор қаратилди. Самарали бюджетлаштириш ва бюджет назоратига эришишнинг зарур ва етарли шарти бюджетни ишлаб чиқишда барча манфаатдор томонларнинг, ҳукумат доираларида ўрнатилган жараёнларни ҳисобга олган ҳолда, барча маъсул ходимлар томонидан бажарилишини таъкидлаган ҳолда жалб этилиши ҳисобланади.¹ Шу сабабли, бюджетлаштириш ва бюджет назорати ташкилотнинг бошқарув самарадорлиги ва юқори маҳсулдорлигига ҳисса қўшганлиги сабабли, барча манфаатдор томонлар умумий мақсадларга эришишни кафолатлаш учун бюджетни тайёрлашдан тортиб то амалга оширишгача бўлган жараёнга жалб қилинишини тавсия қилинади. Таққослаш усулидан фойдаланган ҳолда ушбу тадқиқот Ўзбекистон бюджет ташкилотларининг жорий фаолиятини ўрганади. Ўзбекистон бюджет ташкилотларининг турли жиҳатлари Россия билан таққосланган ҳолда таҳлил қилинади ва муҳокама қилинади. Бир қатор таққослашлар асосида мунозаралар ва хулосалар чиқарилади.

Калит сўзлар: бюджетлаштириш, бюджет назорати, самарали бошқарув.

Abstract: Budgeting and budgetary control involve the establishment of goals by the organization's management and the design of a process that serves as a basis for the effective expression of the organization's planned general activities. Determining the amount of these planned activities from a financial point of view is called budgeting, and creating an effective mechanism to guarantee the desired result is called budget control. Therefore, this study seeks to systematically review budgeting and budgetary

¹ Қурбонов Муҳиддин Абдуллаевич. (2023). ДАВЛАТ ХАРИДЛАРИ ЖАРАЁНЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ВА БОШҚАРИШДА АХБОРОТ КОММУНИКАЦИЯ ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ. World Scientific Research Journal, 16(1), 170–177. Retrieved from <http://wsrjournal.com/index.php/wsrj/article/view/2715>

control in government-owned organizations and, given the importance of the above, focuses on strengthening budgetary discipline in budget-funded institutions. A necessary and sufficient condition for achieving effective budgeting and budget control is the involvement of all interested parties in the development of the budget, taking into account the processes established in government circles, emphasizing the implementation by all responsible employees. Therefore, since budgeting and budgetary control contribute to the management efficiency and high productivity of the organization, it is recommended that all stakeholders be involved in the process from budget preparation to implementation to guarantee the achievement of common goals. Using the comparative method, this study examines the current activities of the budget organizations of Uzbekistan. Various aspects of budget organizations of Uzbekistan are analyzed and discussed in comparison with Russia. Discussions and conclusions are drawn based on a series of comparisons.

Key words: budgeting, budget control, effective management

Кириш

Бюджетлаштириш давлат бошқаруви ва фирмаларни бошқариш учун асосий сиёсат воситасидир. Давлат доирасидаги бюджетлар корхоналар ёки бизнес соҳасида қўлланилишидан анча олдин пайдо бўлган. Жаҳон урушларигача бўлган барқарор иқтисодий шароитда, бир нечта йирик корхоналар, хусусан, АҚШ ва Буюк Британияда турли мақсадларда бюджетдан фойдаланганлар. Бюджетлардан фойдаланиш ўзига хос қарама-қаршиликларни келтириб чиқарди, чунки баъзи йирик компаниялар бюджетни бошқарув учун муҳим восита сифатида қайд этишган, бошқалари эса самарадорлик ва маҳсулдорликка салбий таъсир кўрсатиши ҳақида хабар беришган.²

Жисмоний шахслар бутун оила учун оиланинг даромад манбаларини ва уларнинг кундалик харажатларини кўрсатадиган уй хўжаликлари бюджетларини тузадилар. Худди шу тарзда, хоҳ хизмат кўрсатишга йўналтирилган, хоҳ нефт саноати, ишлаб чиқариш ёки давлат идоралари бўладими, барчаси ўз бюджетларини маълум бир давр учун кутилаётган даромад ва таклиф қилинган харажатларни кўрсатиб, одатда юзага келиши мумкин бўлган ҳар қандай жиддий офатлардан "суғурталаш" усули сифатида тузадилар. Ташкилот раҳбарияти одатда мақсадларни белгилайди, шунда ташкилот келажакдаги вақт оралиғида нимага эришмоқчи эканлигини аниқ белгилайди ва бу мақсадлар бир нечта ташкилотларда фарқланади. Шунинг учун бюджетлаштириш мақсадларни белгилашни ва кутилган натижаларга нисбатан ҳақиқий натижаларни мониторинг қилишни ўз ичига олади. Бу кўпчилик корхоналар учун муҳим

² Курбонов Муҳиддин Абдуллаевич. (2023). ДАВЛАТ ХАРИДЛАРИ ЖАРАЁНЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ВА БОШҚАРИШДА АХБОРОТ КОММУНИКАЦИЯ ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ. World Scientific Research Journal, 16(1), 170–177. Retrieved from <http://wsrjournal.com/index.php/wsrj/article/view/2715>

бўлган техника бўлиб, у бошқарувнинг барча даражалари ва ташкилотнинг барча функцияларини жалб қилишни талаб қилади. Анъанага кўра, бюджетлаштириш ҳар доим харажатларни чеклаш усули сифатида қаралган, шунинг учун менежмент вақтининг катта қисми маблағларни тақсимлашга бағишланган.

Нақд пул бюджети - бу қутилаётган ҳолат ва умумий бюджет режасини тегишли равишда кўриб чиққандан сўнг, келажакдаги режа учун пул тушумлари ва тўловларни баҳолаш деб таъкидланади. Нақд пул бюджети молиявий кўрсаткичларни беради ҳамда тушумлар ва тўловлар вақтини ҳисобга олади. Нақд пул бюджетларининг муҳим жиҳатини ортиқча таъкидлаб бўлмайди, чунки у ташкилотнинг ликвидлик ҳолатига таъсир қилади. Пул маблағларининг кириб келиши ва чиқишини адекват режалаштирмаслик тўғрисидаги қарор тизимли қатъийликни ва молиявий манбаларнинг чекланган танловини, шунингдек, юқори фойз ставкасини ёки пулнинг имконият қийматини келтириб чиқариши мумкин. Ҳар қандай бюджетнинг моҳияти харажатларни назорат қилиш ва бошқарувга лойиҳаларни аҳамияти бўйича амалга ошириш имконини беради; шунинг учун бюджетлаштириш жараёни бошқарув самарадорлиги ва операцияларда самарадорликни ошириш усули сифатида қаралади.³

Молиявий режани тузишда раҳбарият реал натижаларни бюджетда назарда тутилган натижалар билан солиштириш учун стандартни ўрнатиши керак, бу эса ишлаб чиқариш ва сарфланган харажатлар бўйича натижаларни назорат қилиш учун асос яратиши керак. Бу назорат биринчи навбатда бюджет назорати деб аталади; яъни фирмалар фаолиятини назорат қилиш учун бюджетдан фойдаланиш. Бюджет назоратини сиёсат талаблари, раҳбарларнинг масъулияти билан боғлиқ бўлган бюджетни белгилаш ва реал ва бюджет натижаларини доимий равишда таққослаш, ёки индивидуал ҳаракатлар билан таъминланиши сифатида белгилайди. Режалаштирилган натижалардан четланишлар минимал даражага туширилишини таъминлаш ва бундай оғишлар текширилгандан сўнг имкон қадар тезроқ зарур тузатиш чоралари кўрилишини таъминлаш учун мунтазам оралиқларда, ҳақиқий кўрсаткични бюджет натижалари ёки стандартлар тўплами билан солиштириш жуда муҳимдир. Бюджетлаштириш ва бюджет назоратининг асосий тушунчаси раҳбарият томонидан ўзининг режалаштирилган фаолиятини тузишда унга раҳбарлик қиладиган мақсадни белгилашни ўз ичига олади ва молиявий жиҳатдан бюджет сифатида кўрсатилган. Бундан ташқари, у ҳақиқий кўрсаткични белгиланган стандарт ёки мақсад билан таққослашни ўз ичига олади ва агар бирон бир оғиш юзага келса, тузатиш чоралари кўрилади. Бюджетлаштириш назорат билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, тартибга солиш ёки сиёсат базаси ёрдамида ташкилотда назоратни амалга

³ Курбонов Муҳиддин Абдуллаевич. (2023). ДАВЛАТ ХАРИДЛАРИ ЖАРАЁНЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ВА БОШҚАРИШДА АХБОРОТ КОММУНИКАЦИЯ ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ. World Scientific Research Journal, 16(1), 170–177. Retrieved from <http://wsrjournal.com/index.php/wsrj/article/view/2715>

ошириш бюджет назорати деб номланади. Бюджет назорати ҳар қандай ташкилотни барча жабҳаларда самаралироқ қилиш учун муҳим восита бўлиб, харажатларни назорат қилиш ва умумий мақсадларга эришиш учун муҳим восита бўлиб хизмат қилади.⁴

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда шуни таъкидлаш керакки, режалаштириш ва назорат ҳар қандай хўжалик ташкилотида фойдани режалаштиришнинг моҳиятидир ва бюджет тизими бутун фирма фаолиятининг яхлит тасвирини беради. Барча компаниялар ўзларининг муваффақиятли ишлаши ва бизнесдаги узлуксизлиги, самарали молиявий режалаштириш ва назоратни талаб қилади. Бюджет бошқарувдан ўзгаришларни кутиш ва уларни қабул қилишни талаб қиладиган режалаштириш ва бошқариш воситаларини ифодалайди. Бугунги иқтисодий шароитда бизнес операциялари мураккаб ва оғир рақобат босимида дучор бўлади ва шунинг учун ҳар хил турдаги ўзгаришлар рўй беради. Иқтисодиётдаги тебранишларнинг ҳолати, ўз навбатида, турли соҳаларга бир қатор таъсир кўрсатади.⁵

Юқоридаги ҳолатларни ҳисобга олган ҳолда, бундай тадқиқот баъзи асосий саволларни кўтаришга интилади, масалан:

- Бюджет назоратининг марказий хусусияти тафовутларни аниқлаш ва бу тафовутларни бошқариш масъулияти юкланган шахсларни аниқлаш;
- Ҳукумат муассасалари ўз бюджетларини лойиҳалашда улар учун масъул бўлган амалдорларга тафовутлар ҳақида ҳисобот беришларини аниқлаш;
- Ҳақиқий кўрсаткичлар белгиланган стандартлар ва оғишлар сабабларини (агар мавжуд бўлса) ўрганиб чиққандан сўнг амалга ошириладиган тузатиш чоралари билан қандай солиштирилиши;
- Давлат муассасалари бюджетларни тайёрлашда бюджетлаштириш тамойиллари ва талабларига риоя қилишларини аниқлаш;
- Давлат муассасаларида бюджетлаштириш ва бюджет назорати ўртасида боғлиқлик мавжудлигини аниқлаш;
- Бюджет назорати давлат муассасаларида бошқарув самарадорлиги ва юқори маҳсулдорликка ҳисса қўшаётганлигини баҳолаш.

Ушбу тадқиқот иши диққат марказида бўлган ва чуқур таҳлил қилишга ҳаракат қиладиган баъзи саволлардир. Бундан ташқари, юқорида келтирилган асосий саволларнинг миқдорий кўрсаткичлари ушбу тадқиқот мақсади учун асос бўлади. Шундай қилиб, ушбу тадқиқотнинг асосий нуқталари қуйидаги мақсадларни ўз ичига олади:

⁴ Қурбонов Муҳиддин Абдуллаевич. (2023). ЎЗБЕКИСТОНДА ДАВЛАТ ХАРИДЛАРИ ТИЗИМИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ. World Scientific Research Journal, 16(1), 204–212. Retrieved from <http://wsrjournal.com/index.php/wsrj/article/view/2719>

⁵ Қурбонов Муҳиддин Абдуллаевич. (2023). ЖИНОЙИЙ ФАОЛИЯТИДАН ОЛИНГАН ДАРОМАДЛАРНИ ЛЕГАЛЛАШТИРИШГА ҚАРШИ КУРАШИШ УСУЛЛАРИНИ ЯНАДА ТАКОМИЛЛАШТИРИШ. World Scientific Research Journal, 16(1), 213–221. Retrieved from <http://wsrjournal.com/index.php/wsrj/article/view/2720>

- Ўзбекистонда самарали бюджетлаштириш ва бюджет назорати амалиётининг бевосита натижаси эканлигини баҳолаш;
- бюджетлаштириш ва бюджет назорати давлат корхоналарида хизмат кўрсатиш сифатига қандай таъсир қилишини аниқлаш;
- Давлат корхоналари фаолиятида бюджет тузиш ва бюджет назорати бўйича қарорлар қабул қилиш муҳимлигини таъкидлаш;
- Давлат муассасаларида бюджет назоратининг афзалликлари ва уларнинг сиёсат мақсадларини амалга оширишни ўрганиш;
- Давлат муассасаларида бюджетлаштириш ва бюджет назорати ўртасидаги умумий муносабатни баҳолашдан иборат.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили

Ҳар бир ташкилотнинг бюджет тизими бундай ташкилотни бошқариш масъулиятини ўз зиммасига олган шахсларга қарорлар қабул қилишни қўллаб-қувватлаш ва ташкилий мақсадга эришиш учун маблағларни қандай йўналтириш, тақсимлаш ва улардан фойдаланишни аниқлаш учун асос яратади. Бюджет тизими орқали ташкилотлар пул ва маълум даврларга бўлиниб, самарали равишда ҳисобланган тадбирларни режалаштирадилар. Бугунги глобаллашган дунёда пайдо бўладиган муаммолардан бири шундаки, менежерлар ўз ташкилотларининг келажагини тез-тез вақт оралиғида шароит ўзгариб турадиган муҳитда режалаштиришади. Валюталарнинг қиймати кўтарилади ва тушади, кириш материаллари нархи тўсатдан ўзгариб туради ва глобал иқтисодий тизимларда умуман тизимли номутаносиблик ва қатъийлик мавжуд. Бундай шароитда менежмент ҳар томонлама баҳолаш ва ташкилотнинг келажаги бўйича муҳим қарорлар қабул қилиши керак, бу эса доимий фаолият ва натижага ёналтирилган бўлиши керак.⁶

Жозеф Баггот фикрига кўра, мослашувчан бюджет - бу ишлаб чиқариш ва айланма ўзгаришига нисбатан доимий ва ўзгарувчан харажатлар ўртасидаги хатти-ҳаракатлардаги фарқни тан оладиган ҳар қандай бюджет тури ва у бундай тебранишлар билан мос равишда ўзгариши учун мўлжалланган. Қатъий бюджет - бу ишлаб чиқариш айланмасидан қатъий назар, ўзгаришсиз қоладиган бюджет. Ҳар бир ташкилотда (хусусий ёки давлатга қарашли бўлсин) иккита жуда кенг тарқалган бюджет тури мавжуд. Улар капитал ва пул бюджетларини ўз ичига олади. Бу ҳеч қандай тарзда бюджетларнинг бошқа шакллариининг аҳамиятини инкор этмайди, чунки ҳар бир ташкилот бюджетларни таснифлашнинг ўзига хос усулига эга, масалан, сотиш бюджети, ишлаб чиқариш бюджети, умумий бюджетлар, маъмурий бюджет, илмий-тадқиқот ва ишланмалар бюджети. Ушбу бюджетлар қисқа муддатли, ўрта муддатли ёки узоқ муддатли бўлиши мумкин.

⁶ Қурбонов Муҳиддин Абдуллаевич. (2023). ЎЗБЕКИСТОНДА ДАВЛАТ ХАРИДЛАРИ ТИЗИМИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ. World Scientific Research Journal, 16(1), 204–212. Retrieved from <http://wsrjournal.com/index.php/wsrj/article/view/2719>

Капитал бюджети ташкилот ёки давлат органининг маълум бир вақт давомида капитал лойиҳасига ажратадиган маблағлар миқдорини кўрсатади. Бу ташкилот ушбу харажатларни инвестиция қиладиган лойиҳалар активлари ва фаолияти ҳақида батафсил маълумот беради ва у бир нечта асосий саволларга жавоб беради, масалан: Ташкилотнинг узоқ муддатли активларига қандай эҳтиёж бор? Корхонанинг узлуксизлиги учун кейинги даврларда/йилларда қандай капитал маблағлар талаб қилинади. Бошқа томондан, пул бюджети - бу маълум бир вақт оралиғида ташкилот учун пул оқимларини (кириш ва чиқиш) кўрсатадиган жадвалда тақдим этилган батафсил молиявий прогноз.⁷

Бюджет назоратини сиёсат талаблари билан ижро этувчи ҳокимиятнинг масъулияти билан боғлиқ бўлган идоравий бюджетларни белгилаш ва керакли ҳаракатларни таъминлаш учун ҳақиқий бюджет натижаларини доимий равишда таққослаш сифатида белгилайди. Ушбу сиёсатнинг мақсади уни қайта кўриб чиқиш учун мустаҳкам асос яратишдир. Шундай қилиб, бюджетни маълум вақт давомида ресурслар қандай талаб қилиниши ва ишлатилишини кўрсатадиган режа сифатида кўриш мумкин. У миқдорий жиҳатдан ифодаланган келажак режасини ифодалайди. Бюджетни пул кўринишида аниқланган режа, маълум бир вақт оралиғидан олдин тайёрланган ва тасдиқланган, одатда режалаштирилган даромадлар ва белгилаган харажатлар, ушбу даврда амалга оширилиши керак бўлган маблағлар ва белгиланган мақсадга эришиш учун сарфланадиган капитал деб таъриф берилади.

Ламбенинг фикрича бюджетлаштириш ва режалаштириш бўйича ёзган мақоласида бюджетни ташкилот раҳбарияти томонидан тузилган ва келажакда маълум бир давр учун корхона фаолияти ва ресурслари учун молиявий нуқтаи назардан ифодаланган кенг қамровли ва мувофиқлаштирилган режа сифатида аниқ таърифлайди.

Ламбе тадқиқотига кўра, ўзгарувчан шароитларга тайёргарлик кўришнинг самарали усулларида бири бу кутилмаган ўзгаришларга мослашиш учун етарлича мослашувчан бўлган махсус режани ўз ичига олган рамка ишлаб чиқишдир. Бундай рамка ишлаб чиқишни таъминлашнинг кенг қамровли жараёни бюджетлаштириш деб номланади. Бу мақсадларни белгилаш ва бюджетга кўра амалдаги натижаларни самарали мониторинг қилишни ўз ичига олади.

Концептуал асос

Бир қанча муаллифлар турли таклифлар билдирган ва бюджет атамасини белгилаган; турли нуқтаи назарлардан, асосан, индивидуал нуқтаи назар ва тажрибалар бўйича, бюджетни белгиланган мақсадга эришиш учун амалга

⁷ Қурбонов Муҳиддин Абдуллаевич. (2023). ЖИНОИЙ ФАОЛИЯТИДАН ОЛИНГАН ДАРОМАДЛАРНИ ЛЕГАЛЛАШТИРИШГА ҚАРШИ КУРАШИШ УСУЛЛАРИНИ ЯНАДА ТАКОМИЛЛАШТИРИШ. World Scientific Research Journal, 16(1), 213–221. Retrieved from <http://wsrjournal.com/index.php/wsrj/article/view/2720>

ошириладиган режанинг молиявий ёки миқдорий ҳисоботи сифатида таърифлаган. Браун ва Ховардлар фикрига кўра, бюджет - бу маълум бир даврдаги бошқарув сиёсатининг олдиндан белгиланган баёноти бўлиб, у ҳақиқатда эришилган натижалар билан таққослаш учун стандартни таъминлайди. Улар бизнеснинг келажакдаги фаолиятининг тўлиқ бюджети сотиш ва ишлаб чиқаришни мослаштиришни ўз ичига олади, деб ҳисобланади. Бу эришиш мумкин бўлган мақсадни ва бажарилиши керак бўлган ишларни режалаштириш ва бюджет мақсадларида амалга ошириладиган харажатларни белгилашдир. Пандейнинг таъкидлашича, бюджет - бу корхона фаолияти ва ресурслари ва келажакдаги муайян давр учун молиявий нуқтаи назардан ифодаланган кенг қамровли ва мувофиқлаштирилган режа эканлигини таъкидлайди. Унинг сўзларига кўра, бюджетнинг асосий элементлари қуйидагилардан иборат:

- Бу кенг қамровли ва мувофиқлаштирилган режа;
- Молиявий кўринишда ифодаланиши;
- Бу фирмалар фаолияти учун режа;
- Бу маълум бир давр учун келажак режаси деб ҳисобланади

Шундай қилиб, бюджетлаштиришнинг умумий истиқболи шундан иборатки, уни самарадорликни ўлчаш ва назорат қилиш учун мезонни таъминлайдиган восита сифатида кўриш мумкин, шу билан бирга у ўзининг нисбийлиги асосида тузатиш чораларини кўриш қобилиятини осонлаштирадиган фикр-мулоҳазаларни тақдим этади. Бюджет тушунчасига оид юқоридаги тақлифлар таҳлили шуни кўрсатадики, улар турлича талқинларга эга бўлсада, уларнинг барчаси умумий элементга эга. Умуман олганда, бюджет маълум бир даврдаги бошқарув сиёсатининг олдиндан белгиланган баёноти бўлиб, у ҳақиқатда эришилган натижалар билан таққослаш стандартини таъминлайди. У маълум вақт давомида даромадлар ва харажатларни баҳолашни ўз ичига олади, шунинг учун режани тайёрлаш ва уни молиявий жиҳатдан аниқлаш ҳаракати бюджетлаштириш деб номланади. Бюджет одатда ташкилотнинг келажакдаги кутишидир ва у асосан режалаштиришни ўз ичига олади.⁸

Тадқиқот методологияси. Назарий модел

Бюджетлаштириш ва бюджет назорати асосий ташкилий ва институтсионал ўзгарувчи сифатида замонавий ҳодиса эмас. Бироқ, бюджетлаштириш ва бюджет назорати кенг қўламли глобал ёъналишларга эга бўлиб, бир нечта моделлар ва назариялар қўшимча иш билан боғлиқ бўлган, айниқса, турли тадқиқот марказлари ва институтлар томонидан илгари сурилган ва тасдиқланган. Бюджет

⁸ Қурбонов Муҳиддин Абдуллаевич. (2023). ЎЗБЕКИСТОНДА ДАВЛАТ ХАРИДЛАРИ ТИЗИМИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ. World Scientific Research Journal, 16(1), 204–212. Retrieved from <http://wsrjournal.com/index.php/wsrj/article/view/2719>

савдо, ишлаб чиқариш, молия ва бошқа барча тегишли соҳаларни мувофиқлаштиради ва ижроларни ягона тартибда бошқаради. Бундан ташқари, бюджетлар менежментга сиёсат тўғрисида қарор қабул қилиш имконини беради. Демак, бюджетлаштириш ва бюджет назоратининг асосий принтсипи бу бизнеснинг ҳар бир жабҳаси ва ташкилотнинг ҳар бир бўлимига таъсир қилувчи мувофиқлаштирилган жараён бўлиб, хизмат қиладиган кенг қамровли ва ягона тизимдир. Таққослаш усулидан фойдаланган ҳолда ушбу тадқиқот Ўзбекистон бюджет ташкилотларининг жорий фаолиятини ўрганеди. Ўзбекистон бюджет ташкилотларининг турли жиҳатлари Россия билан таққосланган ҳолда таҳлил қилинади ва муҳокама қилинади. Бир қатор таққослашлар асосида мунозаралар ва хулосалар чиқарилади.



Бюджет назоратининг эмпирик асослари

Юқорида санаб ўтилганидек, бюджетлар ва бюджет мақсадларини белгилашнинг кўзда тутилган маъноси шундаки, у назорат қилиш учун воситадир. Режалаштиришнинг ўзи тақлиф қилинган ҳаракат йўналишини ҳар доим ҳам амалга ошириши шарт эмаслиги каби, унинг долзарблиги сақланиб қолиши учун самарали назоратга эга бўлиши керак бўлган бюджет тақлифлари ҳам шундайдир. Бюджет назорати, асосан, функционал ва самарали тарзда амалга оширишга қаратилган бўлиб, бюджет тизимида миқдорий кўрсатиб ўтилган тавсия этилган ҳаракатлар йўналишидир. Браун ва Ховардларнинг

фикрига кўра, бюджет назорати харажатларни назорат қилиш тизими сифатида қаралиши мумкин, бу бўлимни мувофиқлаштирувчи бюджетни тайёрлаш ва масъулиятни ўрнатиш, ҳақиқий натижаларни бюджет билан таққослаш ва максимал рентабелликка эришиш учун натижалар бўйича ҳаракат қилишни ўз ичига олади. Юқоридаги позициялардан келиб чиқадиган бўлсак, бу шунчаки (бюджет) назоратига эришиш учун амалдаги кўрсаткичлар белгиланган вақт оралиғида бюджет кўрсаткичига нисбатан ўлчаниши кераклигини англатади. Бюджет назорати жараёнларининг учта асосий босқичини аниқланган ва улар қуйидагиларни ўз ичига олади:⁹

- Олдиндан белгиланган стандартни ўрнатиш;

- Ҳақиқий самарадорликни олдиндан белгиланган стандартларга нисбатан ўлчаш;

- Ҳақиқий кўрсаткичларни олдиндан белгиланган стандартга мувофиқлаштириш учун зарур бўлганда тузатиш чораларини амалга ошириш.

Бюджет назорати, аксинча, бюджет маблағларининг мақсадга йўналтирилганлигини таъминлаш учун ташкилот ичидаги алоқани тўғрилашга қаратилган. Бюджет назорати бир хилда маълум фундаментал ҳаракатлар учун асос бўлиб хизмат қилади (масалан, маъмурият назорати, савдо ёъналиши, ишлаб чиқаришни режалаштириш, аксияларни назорат қилиш, нархларни белгилаш, молиявий талаблар, харажатларни назорат қилиш ва ишлаб чиқариш). Юқорида айтилганларни ҳисобга олган ҳолда, бюджет назоратининг асосий мақсади қуйидагилардан иборат:

• Молиявий режани тайёрлашда барча даражадаги бошқарув ғояларини бирлаштириш;

• Бизнеснинг барча фаолиятини мувофиқлаштириш;

• Ташкилий назоратни марказлаштириш;

• Энг яхши натижаларга эришиш учун ҳар бир функсияни бошқариш;

• Кутилмаган шароитлар юзага келганда бошқарув қарори учун қўлланма сифатида ҳаракат қилиш;

• Максимал рентабелликка эришиш учун даромад ва харажатларни режалаштириш ва назорат қилиш;

• Барча харажатларни энг фойдали йўналишга ёъналтириш;

• Бизнеснинг самарали ишлаши учун этарли айланма маблағлар мавжудлигини таъминлаш;

• Ҳақиқий самарадорликни ўлчаш мумкин бўлган мезонни таъминлаш;

• Раҳбариятга вазиятни тузатиш учун нима зарурлигини кўрсатиш;

• Бюджет қоидаларини энг самарали тарзда амалга ошириш;

⁹ Қурбонов Муҳиддин Абдуллаевич. (2023). ЖИНОЙИЙ ФАОЛИЯТИДАН ОЛИНГАН ДАРОМАДЛАРНИ ЛЕГАЛЛАШТИРИШГА ҚАРШИ КУРАШИШ УСУЛЛАРИНИ ЯНАДА ТАКОМИЛЛАШТИРИШ. World Scientific Research Journal, 16(1), 213–221. Retrieved from <http://wsrjournal.com/index.php/wsrj/article/view/2720>

Умумий бюджет назорати менежмент усули сифатида ҳар қандай ташкилотда унга муносиб эътибор берилиши керак, чунки самарадорликни ўлчаш учун самарали назоратсиз яхши режалаштириш субоптималлик ва самарасизликка олиб келади.

Таҳлил ва натижалар

Ушбу тадқиқотнинг асосий мақсади давлат тасарруфидаги ташкилотларда бюджетлаштириш ва бюджет назоратини тизимли кўриб чиқишдан иборат эди. Бирламчи ва иккиламчи манбалардан олинган маълумотларни таҳлил қилиш ва шарҳлаш ушбу тадқиқотда қўйилган тегишли саволларга жавоб бериш учун кўриб чиқилади. Ушбу тадқиқотда кўтарилган ва кўриб чиқилган барча масалалардан шундай хулоса қилиш мумкинки, бюджетлаштириш ва бюджет назорати предмети долзарб масала бўлиб, унинг ҳар қандай натижага ёъналтирилган ташкилот фаолиятига ижобий ёки салбий таъсир кўрсатишда муҳим аҳамиятга эга. Таҳлил натижаси қуйидагиларни аниқлайди:¹⁰

1. Бюджет ҳар қандай ташкилотда (хусусий ёки давлат) тадбиркорлик фаолиятини режалаштиришнинг самарали воситаси эканлигини кўрсатади.
2. Ташкилотнинг ҳақиқий кўрсаткичлари маълум бир ҳисобот даврида тузилган турли бюджетлар билан бевосита боғлиқлиги аниқланди.
3. Бюджет назорати бошқарувга тўғри қарор қабул қилишда ёрдам беради ва самарали ташкилий фаолият учун асос яратади, деган умумий консенсус мавжуд.
4. Бюджет ижросини назорат қилиш чора-тадбирлари ташкилот фаолиятининг тегишли текшируви бўлиб хизмат қилади.
5. Бюджетларни тайёрлаш, айниқса, давлат муассасаларида харажатларни самарали назорат қилишга ёрдам беради.
6. Бюджетни тайёрлаш ва бюджет қоидалари ишнинг ташкилий шаклини акс эттиради.
7. Бюджет ва бюджет назорати менежерлар ва стратегик менежментни ташкилотнинг келажаги ҳақида ўйлаш ва режалаштиришни чеклайдиган ҳақиқий восита сифатида хизмат қилади.
8. Яхши бюджет жараёни ресурслардан самарали фойдаланиш мумкин бўлган ташкилотнинг қисмларига тақсимлаш воситасини таъминлайди.
9. Самарали ва натижага йўналтирилган бюджет - бу самарадорликни баҳолаш учун мезон бўлиб хизмат қиладиган мақсад ва вазифаларни белгилайдиган бюджетдир.

¹⁰ Қурбонов Муҳиддин Абдуллаевич. (2023). ЖИНОЙИЙ ФАОЛИЯТИДАН ОЛИНГАН ДАРОМАДЛАРНИ ЛЕГАЛЛАШТИРИШГА ҚАРШИ КУРАШИШ УСУЛЛАРИНИ ЯНАДА ТАКОМИЛЛАШТИРИШ. World Scientific Research Journal, 16(1), 213–221. Retrieved from <http://wsrjournal.com/index.php/wsrj/article/view/2720>

10. Бюджетларни самарали бажариш ва бюджет назоратига эришишнинг зарур ва етарли шarti барча масъул ходимлар томонидан ма'сулият билан ёндашиб бажарилиши ҳисобланади.

Хулоса ва таклифлар

Давлатга қарашли ташкилотларда бюджетлаштириш ва бюджет назоратини ва уларнинг корпоратив мақсадларни аниқлаш ва фойда олишдаги ролини тизимли кўриб чиқишдан сўнг, бюджетлаштириш ва бюджет назорати ҳар қандай ташкилот учун ажралмас восита эканлиги тўғрисида хулоса қилиш зарур. Бюджет ва бюджет назорати билан боғлиқ масалалар ҳар қандай ташкилот (айниқса, давлатга қарашли ташкилотлар) томонидан пухта режалаштирилса ва амалга оширилса, бу харажатларнинг пасайишига ва даромадларнинг кўпайишига олиб келиши мумкин, бу эса ўз навбатида фойдани максимал даражада оширишга олиб келади. Бюджетлаштириш ва бюджет назорати ташкилот фаолияти самарадорлигини ошириши мумкин бўлса-да, шуни таъкидлаш керакки, бу "сеҳрли таёқ" эмас, балки самарали бошқарувнинг ўрнини боса олмайди ёки ташкилотнинг узлуксизлиги ва фаолият барқарорлигини таъминлайди. Тадқиқот натижалари шуни кўрсатадики, бюджетдан, айнқса, олдиндан белгиланган ва самарали назорат доирасида самарали фойдаланилганда, у ташкилий режалар ва ҳаракатларга эришиш ва мувофиқлаштириш воситаси бўлиб хизмат қилади. У бир хил даражада режаларни уларнинг бажарилиши учун масъул шахсларга етказишнинг яхши воситаси бўлиб хизмат қилади, шу билан бирга барча даражадаги менежерлар ва ходимларни рағбатлантиради ва ҳақиқий самарадорликни ўлчаш учун стандарт бўлиб хизмат қилади. Шуни таъкидлаш керакки, тизим қанчалик самарали ёки муваффақиятли бўлишидан қатъий назар, мунтазам равишда даврий текширувлар зарур бўлганлиги сабабли, уни яхшилаш учун доим эҳтиёж бор.

Юқорида санаб ўтилган хулосалар ва муҳокамалар асосида қуйидаги тавсиялар ишлаб чиқилди:

- Мослашувчан бюджет тизими асосан давлатга қарашли ташкилотлар билан боғлиқ бўлиб, унинг кўплигидан келиб чиқиб, нолга асосланган бюджетни тенг равишда қабул қилиш тавсия этилади.

- Бюджет харажатларининг ҳар бир моддаси бюджетнинг бир қисмини шакллантиришга рухсат беришдан олдин танқидий кўриб чиқилиши ва асосланиши керак. Бу жорий шароитга асосланган ҳисоб-китоблар ёки бюджетларни янада реалроқ қилади.

- Ҳақиқий бюджетни тайёрлаш, мувофиқлаштириш ва амалга ошириш деярли фақатгина юқори даражадаги раҳбариятнинг масъулияти эканлигига асосланади. Шунинг учун бўлинмалар ва бўлимлар раҳбарларининг нафақат ижросини таъминлаш, балки бюджетларни тайёрлашда ҳам кўпроқ иштирок этишлари тавсия этилади. Бу албатта, ташкилий сиёсатга тўғри келади ва

ташкilotнинг тактик ва тезкор фаолияти билан шуғулланадиган шахслар бюджет сметаларини янада ишончли ва аниқроқ қилиш учун устун мавқега эга эканлиги ҳисобга олинади.

-Вақти-вақти билан тайёрланадиган операцион кўрсаткичлар ҳисоботини мунтазам равишда (масалан, икки ҳафтада бир марта) бажариш тавсия этилади. Бу бюджет тизимининг мураккаблигини ҳисобга олган ҳолда тавсия этилади ва агар ҳисобот беришнинг мунтазам ёндашуви қабул қилинса, бу бюджет назорати тизимини кам бўлмаган даражада яхшилаши кўзда тутилган, чунки муддат қанчалик қисқа бўлса, назорат шунчалик самаралироқ бўлади.

Юқорида санаб ўтилганидек, бюджет кўмитаси таркибига ташкилий фаолиятни бевосита назорат қилувчи барча бўлимлар/бўлимлар раҳбарлари, назоратчи ва бўлим бошлиқларини киритиш кераклиги яна бир бор таъкидланмоқда. Бу бюджет муассасасини бошқариш жараёнида барча манфаатдор томонларнинг кенгроқ иштироки учун замин яратади ва шу билан бизнес фаолиятини қандай яхшилаш мумкинлиги ҳақида фикр алмашишни кучайтиради. Шундай қилиб, ҳар бир бўлим ёки бўлинма бюджетининг тўғри мувофиқлаштирилишини юқори раҳбарият якуний тасдиқлашдан олдин бюджетнинг барча таркибий қисмларини синчковлик билан текшириш орқали таъминлаш мумкин. Бинобарин, бюджетлаштириш ва бюджет назорати бошқарув самарадорлиги ва юқори маҳсулдорликни оширишга ёрдам беради. Бу уларга бюджетнинг амалдаги қоидаларига риоя қилиш муҳимлигини тушунишга имкон беради ва бу йўқотишларни минималлаштиради. Шундай қилиб, бюджет таълими ташкilotнинг барча асосий ходимлари учун мунтазам равишда, нуфузли ташкilotлар томонидан ўтказилиши керак.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Қурбонов Мухиддин Абдуллаевич. (2023). ЖИНОЙИ ФАОЛИЯТИДАН ОЛИНГАН ДАРОМАДЛАРНИ ЛЕГАЛЛАШТИРИШГА ҚАРШИ КУРАШИШ УСУЛЛАРИНИ ЯНАДА ТАКОМИЛЛАШТИРИШ. World Scientific Research Journal, 16(1), 213–221. Retrieved from <http://wsrjournal.com/index.php/wsrj/article/view/2720>
2. Қурбонов Мухиддин Абдуллаевич. (2023). ЎЗБЕКИСТОНДА ДАВЛАТ ХАРИДЛАРИ ТИЗИМИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ. World Scientific Research Journal, 16(1), 204–212. Retrieved from <http://wsrjournal.com/index.php/wsrj/article/view/2719>
3. Қурбонов Мухиддин Абдуллаевич. (2023). Камерал солиқ назорати, риск анализларни смарт технологиялардан фойдаланилган ҳолда амалга оширишни такомиллаштириш . образование наука и инновационные идеи в мире, 13(7), 36–41. Retrieved from <http://www.newjournal.org/index.php/01/article/view/2781>

4. Курбонов Мухиддин Абдуллаевич. (2023). ДАВЛАТ ХАРИДЛАРИ ЖАРАЁНЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ ВА БОШҚАРИШДА АХБОРОТ КОММУНИКАЦИЯ ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ. World Scientific Research Journal, 16(1), 170–177. Retrieved from <http://wsrjournal.com/index.php/wsrj/article/view/2715>
5. Абдуллаевич ҚМ. Central European Management Journal. UZBEKISTAN REPUBLIC TO IMPROVE AGRICULTURAL FINANCING. 2022;30(3):1284-93.
6. Qlichev Baxtiyor Pardayevich. (2023). Хо‘jalik yurituvchi subyektlarda ishlab chiqarishning maksimal hajmi tahlili. YASHIL IQTISODIYOT VA TARAQQIYOT, 5 (2023), 187–192.
7. Pardayevich, K. B. (2023). Analysis of the Maximum Volume of Production in Cement Production Enterprises in Uzbekistan. *International Journal on Economics, Finance and Sustainable Development*, 5(6), 1-8. Retrieved from <https://journals.researchparks.org/index.php/IJEFSD/article/view/4460>
8. M.S.Tulayev, B.P.Qlichev. Moliyaviy hisob. Darslik. –Т.: “Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi”, 2022, 510 b.
9. Курбонов, М. (2020). Зарубежный опыт эффективного использования финансовых ресурсов государственных целевых фондов. Экономика И Образование, 1(5), 163–166. извлечено от https://inlibrary.uz/index.php/economy_education/article/view/4823
10. Қличев Бахтиёр Пардаевич. (2023). ХЎЖАЛИК ЮРИТУВЧИ СУБЪЕКТЛАРДА ОПЕРАЦИОН ЦИКЛ ТАҲЛИЛИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ МАСАЛАЛАРИ . World Scientific Research Journal, 16(1), 196–203. Retrieved from <http://wsrjournal.com/index.php/wsrj/article/view/2718>
11. Чориев, И. (2020). Вопросы использования аналитических процедур на начальном этапе аудита. Экономика И Образование, 1(3), 107–111. извлечено от https://inlibrary.uz/index.php/economy_education/article/view/4405
12. Абдуллаева Севара Солижановна. КАЧЕСТВЕННЫЕ ВЕТЕРИНАРНЫЕ УСЛУГИ – ЗАЛОГ УЛУЧШЕНИЯ ПОРОДЫ СКОТА // Life Sciences and Agriculture. 2023. №1 (13). <https://cyberleninka.ru/article/n/kachestvennye-veterinarnye-uslugi-zalog-uluchsheniya-porody-skota>
13. Қличев Бахтиёр Пардаевич. (2023). ОПЕРАЦИОН ФАОЛИЯТ ТАҲЛИЛИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ МАСАЛАЛАРИ . World Scientific Research Journal, 12(2), 263–271. Retrieved from <http://wsrjournal.com/index.php/wsrj/article/view/2557>
14. Doni Tri Putra Yanto, Ravil Akhmadeev, Hassan Salman Hamad, Ahmed Hussien Radie Alawadi, Abror Bozarboyevich Abdullayev, Rosario Mireya Romero-Parra, Hadi Fooladi, Development and investigation of a pollutants emission reduction process from a coal-gasification power plant integrated with fuel cell and solar energy, *International Journal of Low-Carbon Technologies*, Volume 18, 2023, Pages 1120–1133, <https://doi.org/10.1093/ijlct/ctad093>
15. Абдуллаев, А. Б. (2017). СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ НАЛОГОВ И ОБЯЗАТЕЛЬНЫХ ПЛАТЕЖЕЙ СУБЪЕКТОВ МАЛОГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА. In НАУЧНЫЕ ДОСТИЖЕНИЯ И ОТКРЫТИЯ

СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЁЖИ: АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ И ИННОВАЦИИ (pp. 181-183).

16. Рахимов, М., & Астанакулов, О. (2020). Бизнес-анализ: к новой карьере и новым возможностям. Экономика и инновационные технологии, (5), 220–229. Извлечено от

https://inlibrary.uz/index.php/economics_and_innovative/article/view/11795

17. Fayziev Farrukh Abdullahojaevich. (2022). PROSPECTS OF THE APPLICATION OF THE ISLAMIC FINANCIAL SYSTEM IN THE ACTIVITY OF UZBEKISTAN BANKS. World Economics and Finance Bulletin, 15, 122-127. Retrieved from <https://scholarexpress.net/index.php/wefb/article/view/1516>

18. Klichev Bakhtiyor Pardayevich. (2022). ISSUES OF PRODUCT PRICING IN THE ANALYSIS OF OPERATIONAL. Пандемия шароитида иқтисодиёт, молия ва бошқарувда рақамли трансформация жараёнлари (IV ФОРУМ «ЭКОНОМИКА В МЕНЯЮЩЕМСЯ МИРЕ» 2022 май КАЗАНЬ-ТАШКЕНТ), Казань-Ташкент. <https://doi.org/10.5281/zenodo.6641015>

19. Abdullaev PhD, A., & Ochilov, O. (2021). Accounting and analysis of investments under active investment policy: necessity, purpose and objectives. International Finance and Accounting, 2021(2), 29.

20. Абдуллаева Севара Солижановна. (2023). “MILKSERVICE” – СУТ ИШЛАБ ЧИҚАРУВЧИ ДЕХҚОН ХЎЖАЛИКЛАРИНИНГ ИННОВАЦИОН ҲАМКОРИ . World Scientific Research Journal, 16 (1), 178–186. Retrieved from <http://wsrjournal.com/index.php/wsrj/article/view/2716>

21. Yusupova F., Abdullaeva S. Prospects for the Development of Dairy Farming of Dekhkan Farms in Uzbekistan // Бюллетень науки и практики. 2022. Т. 8. №8. С. 88-96. <https://doi.org/10.33619/2414-2948/81/14>

22. Чориев, И. Х. (2017). ГОСУДАРСТВЕННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ПЛАТЕЖНОЙ ДИСЦИПЛИНЫ ХОЗЯЙСТВУЮЩИХ СУБЪЕКТОВ. In НАУЧНЫЕ ДОСТИЖЕНИЯ И ОТКРЫТИЯ СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЁЖИ: АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ И ИННОВАЦИИ (pp. 175-177).

23. Рахимов М.Ю. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили. Ўқув қўлланма.-Т.: Иқтисод-Молия, 2015. 392 б.

24. Fayziev, F. (2023). THE ROLE OF LOCAL BUDGETS IN TAX POLICY. Modern Science and Research, 2(5), 1315–1319. Retrieved from <https://inlibrary.uz/index.php/science-research/article/view/20713>

25. Abdullayev Abror Bozarboyevich. (2022). IMPROVING INCOME TAX ANALYSIS METHODOLOGY IN BUSINESS ENTITIES. International Journal of Economic Perspectives, 16(10), 61–67. Retrieved from <https://ijeponline.com/index.php/journal/article/view/61>

26. Djamalov, K. N., & Abdullaev, A. B. (2021). Creation of a triad of effective measures in the company's tax risk management system. Asian Journal of Research in Business Economics and Management, 11(11), 74-79.